

**Соціолінгвістичне підґрунтя українськомовного навчання
майбутніх учителів початкових класів**

*Підгурська В.Ю.
старший викладач кафедри
філології і лінгводидактики
Житомирського державного
університету імені Івана Франка*

Формування мовнокомунікативних умінь у майбутніх учителів початкових класів – представників майбутньої української інтелігенції, національної еліти – потребує внесення до змісту навчальних українськомовних дисциплін соціолінгвістичних відомостей.

Соціальний підхід до вивчення мовних фактів простежувався в працях лінгвістів кінця XIX – початку XX століття. Визначальну роль у розвитку соціального напрямку відіграли праці Ф. де Соссюра, в яких науковець наголошував на соціальній сутності мови, досліджував зв'язок мови з народом, його культурою, історією, географічним розподілом мов, співвідношенням літературної мови і діалектів. Перші соціолінгвістичні дослідження про співвідношення мовних і соціальних чинників ґрунтується на працях французьких мовознавців А. Мейє, Ш. Баллі, А. Сеше та ін.

У наукових розвідках представників Празької лінгвістичної школи В. Матезіуса, Б. Гавранка, Й. Вахка висвітлено зв'язок мови із соціальними процесами й окреслено соціальну роль літературної мови. У Росії проблеми взаємодії мови і суспільства досліджували О. Шахматов, І. Бодуен де Куртене, М. Марр, В. Жирмунський, Л. Якубинський, Є. Поливанов та ін. У 60-х роках XX ст. вивченню мовної ситуації у багатомовних країнах присвячують свої дослідження американські мовознавці В. Лабов, Д. Хаймс. В Україні соціолінгвістичні дослідження почали з'являтися в 60-х роках XX століття. Однак політичні умови накладали помітний відбиток на розвиток вітчизняної соціолінгвістики. Внеском у розвиток сучасної соціолінгвістики

є праці українських мовознавців (Брицин В., Демченко В., Жлуктенко Ю., Загнітко А., Масенко Л., Мельничук О., Радчук В., Русанівський В., Ставицька Л., Шумарова Н. та ін.).

Термін "соціолінгвістика" в науковий обіг ввів у 1952 році американський дослідник Х. Каррі. Соціолінгвістика – це наукова дисципліна, яка розвивається на стику мовознавства, соціології, соціальної психології і етнографії і вивчає широкий комплекс проблем, пов'язаних із соціальною природою мови, її суспільними функціями і механізмом впливу соціальних чинників на мову [6, с. 481-482]. Завдання цієї галузі лінгвістики відомий вітчизняний мовознавець В. Брицин визначив так: "Найголовнішими проблемами соціолінгвістичного опису є соціальна диференціація мови, мова і суспільство, мова і нація, мовна політика та мовне планування (будівництво), мова і культура, двомовність" [2, с. 631].

Соціолінгвістика оперує певним набором специфічних для неї понять: *мовна ситуація, мовна політика, національність і нація, націоналізм, мовний код, національна мова, загальнонародна мова, літературна мова, рідна мова, державна мова, діалект, арго, жаргон, сленг, койне, просторіччя, двомовність, збереження мови, мовна стійкість соціально-комунікативна система, мовна компетентність та ін.*

Розглянемо деякі з термінів, що є специфічними для соціолінгвістики і важливими для окреслення теоретичних засад українськомовного навчання майбутніх учителів початкових класів.

Одним із ключових понять соціолінгвістики є поняття *мовна політика*. Енциклопедія української мови дає таке визначення мовної політики – "сукупність ідеологічних постулатів і практичних дій, спрямованих на регулювання мовних відносин у країні або на розвиток у певному напрямі мовної системи"[6, с. 357]. У центрі мовної політики знаходяться чіткі політичні цілі, яких можна досягти шляхом впливу на мовну практику, насамперед забезпечення національної консолідації шляхом розширення сфери впливу державної мови. Мовна політика спрямована на збереження

міжгрупової рівноваги в суспільстві, забезпечення ефективного міжкультурного і міжмовного зв'язку, найсприятливіших умов для функціонування державної мови, дотримання прав мовних меншин. Визначальним у мовній політиці є захист природного мовного середовища і забезпечення відповідного культурного, інформаційного простору для розвитку усіх мов, що функціонують у державі.

Із мовною політикою пов'язане поняття *мовної ситуації*. В. Виноградов так визначає цей термін: "Мовна ситуація – сукупність форм існування (а також стилів) однієї мови або сукупність мов у їх територіально-соціальному взаємовідношенні й функціональному взаємовпливі у межах певних географічних регіонів або адміністративно-політичних утворень" [12, с. 616]. Держава впливає на мовну ситуацію через ідеологічні, законодавчі, адміністративні, фінансово-економічні важелі. Вона визначає соціальний статус і соціальні функції мови. Особливо важлива мовна політика держави в умовах *білінгвізму* (двомовності). Л. Нагорна дає таке визначення білінгвізму – "це всього лиш одночасне або поперемінне користування двома мовами – як на особистісному, так і на суспільному рівні. Двомовність може бути добровільним вибором людини чи соціуму, а може бути спричиненою певними обставинами, корені яких сягають у минуле" [10, с. 275]. Двомовність в ідеалі – чинник інтелектуального збагачення й духовного розкріпачення. Вільне володіння двома мовами розширює кругозір людини, відкриває їй вікно у світ. Людина, яка вільно володіє кількома мовами, завжди буде у вигрешній ситуації у порівнянні з тим, хто орієнтується на одну мову. Сьогодні, щоб добре орієнтуватися в Інтернеті, в масиві іншомовної літератури потрібно знати як мінімум дві-три мови і "посилання на те, що знання російської мови і двомовність є шкідливим явищем для "чистоти" української літературної мови, є з наукового погляду не виправданими"[1, с. 10].

Однак в Україні поширений неприродний тип білінгвізму (асиметричний), з асиметрією на користь російської мови. За таких умов

значення знання рідної мови втрачається, а друга мова засвоюється поверхово в дуже обмеженому обсязі – створюється ситуація *напівмовності*. Особливо це помітно у близькоспоріднених мовах. Так, внаслідок змішування української і російської мов виникає так званий *суржик*.

За словами Л. Масенко, суржик "це мовна хвороба, що виникає внаслідок намагання носія української мови, переважно вихідця з села, пристосуватись до російськомовного міста" [7, с. 28]. Проблеми суржику висвітлені у працях О. Данилевської, Л. Масенко, В. Радчука, О. Сербенської, Л. Ставицької, М. Стріхи, В. Труба, О. Шумілова та ін.

Закономірно, що двомовність породжує ряд проблем у галузі мовної комунікації. Це накладає відбиток на якість як шкільної, так і вишівської мовної освіти. Зважаючи на те, що майбутні вчителі – це культурна еліта суспільства, необхідно працювати над "чистотою" української літературної мови студентів, бо "побутова мішанина мов (суржик) характерна лише для людей, байдужих до своєї щоденної мови, або для людей, недостатньо освічених" [1, с. 10].

Як було зазначено вище, суржикові властива лексична й структурна неповнота, ущербність, він утворюється внаслідок хаотичного заповнення зруйнованих ланок структури української мови елементами поверхово засвоєної російської. На відміну від суржику територіальні й соціальні діалекти формуються на ґрунті однієї мови.

Територіальний діалект (грец. *διαλέκτος* – наріччя, говір) – різновид національної мови, якому властива відносна структурна близькість і який є засобом спілкування людей, об'єднаних спільністю території, а також елементів матеріальної і духовної культури, історично-культурних традицій, самосвідомості [12, с. 145]. Діалектизми з певною стилістичною метою можуть використовуватися в літературному мовленні, і не тільки лексичні варіанти, а й фонетичні, синтаксичні й морфологічні. Багато варіантів з діалектних джерел трапляється в мовній творчості Т. Шевченка, Лесі Українки, І. Франка, М. Коцюбинського. З погляду сучасної літературної

мови, деякі з цих діалектних варіантів сприймаються як ознака поетичного стилю, проникнення діалектних слів у літературну мову вважається одним із джерел поповнення її словника.

Формування в майбутніх учителів початкових класів системи лінгводидактичних знань, умінь і навичок роботи з діалектизмами у мовленні школярів зумовлене нагальною потребою суспільства в учителях, спроможних на плідному ґрунті рідної мови виховати гідних громадян суверенної України. Вивчення діалектологічних відомостей, особливостей говіркового впливу на мовлення мешканців різних регіонів має стати одним із компонентів професійної підготовки студентів – майбутніх учителів початкових класів [9, с. 174].

Соціальний діалект – відгалуження загальнонародної мови, уживане в середовищі окремих соціальних, професійних, вікових та інших груп населення. Серед різновидів соціальних діалектів звичайно виділяють професійні й групові жаргони, арго, різновиди таємних засобів спілкування. Явища диференціації мови з ширшою соціальною базою характеризуються як просторіччя та сленг [12, с. 146]. Вибір тієї чи іншої мовної підсистеми залежить від соціальних параметрів комунікативного акту та мовної компетентності носія мови. Розмаїття сучасного жаргоновживання різних соціолектів: кримінальне арго, тюремна лексика, професійні жаргони, жаргонізована розмовна мова, жаргон наркоманів, політичний сленг та ін. – останнім часом значно розширило сферу свого використання.

Молодь постійно користується комп'ютером, мережею Інтернет і відповідно, активно використовує у своїй мові неологізми й всілякі граматичні, фонетичні й графічні інновації. Комп'ютерний жаргон – це майстерна гра для людей, яким тісно в межах нормованої літературної мови.

Розвиваючи мовнокомунікативні вміння майбутнього вчителя початкових класів, важливо не допустити ігнорування студентами норм літературної мови на користь жаргону.

У навчанні майбутніх учителів початкових класів українськомовних дисциплін необхідно з'ясувати зміст понять: *національна мова, загальнонародна мова, літературна мова, рідна мова, державна мова*. Нечіткість у визначенні цих термінів призводить до спекуляції мовними проблемами і тлумачення цих понять на власний розсуд.

Національна мова – засіб спілкування нації та засіб її самоідентифікації серед інших мов [4, с. 90]. Національна мова охоплює літературну мову, територіальні діалекти, професійні й соціальні жаргони, суто розмовну лексику, а літературна мова є вищою формою національної мови. Не слід ототожнювати поняття "національна мова" і "літературна мова".

Літературна мова – унормована, стандартна, правильна з погляду усталених, кодифікованих норм форма національної мови, що обслуговує культурно-освітні потреби суспільства, виконує консолідуючу функцію через використання у сферах державного управління, засобів масової інформації, науки, культури та літератури [4, с. 86]. Вона характеризується уніфікованістю, стандартністю, високою граматичною організацією, розвиненою системою стилів.

Формуючи мовнокомунікативні вміння майбутніх учителів-класоводів, потрібно орієнтувати студентів на засвоєння літературної мови, на розуміння її авторитетності, соціальної престижності у порівнянні з територіальними діалектами, просторіччям, соціальними і професійними жаргонами. Важливо в стінах вишу прищепити студентам розуміння значущості літературної мови як ознаки творення духовної культури і не допустити, щоб вона стала суто інтелектуальним витвором.

Державна мова – закріплена законодавством мова, вживання якої обов'язкове в органах державного управління та діловодства, громадських органах та організаціях, на підприємствах, у державних закладах освіти, науки, культури в сферах зв'язку та інформатики [12, с. 135]. Нині в Україні статус державної має тільки українська мова. В Україні гарантується вільний

розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України. Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом" (Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. Стаття 10).

Державну мову не слід ототожнювати з *рідною мовою*, якою відбувається процес мислення людини і яка для кожного представника різних національностей може бути різною. Існує кілька визначень рідної мови. На думку О. Леонтєва, це "мова, якою дитина вимовила свої перші слова" [5, с. 218]. М. Пентилюк, називає рідною "мову своєї нації, мову предків, що пов'язує людину з її народом, з попередніми поколіннями, їх духовним надбанням" [8, с. 7]. Рідна мова – це мова, з якою людина входить у світ, долучається до загальнолюдських цінностей, вона сприймається не просто як засіб комунікації, як знаряддя формування думок, а як найбільший духовний скарб. І. Огієнко зазначає: "Рідна мова – це найважливіша основа, на якій зростає духовно й культурно кожен народ" [11, с. 11]. До організації навчання рідною мовою закликав і перший президент України, видатний історик Михайло Грушевський: "... щоб наука добре йшла, – значить на Україні треба вчити по школах українською мовою. Інакше український народ не вийде з теперішньої темноти, убожества і поневір'яння" [3, с. 17].

Отже, соціолінгвістика є новою дисципліною, яка доповнює й розширює уявлення студентів про мову, її роль у житті суспільства; знайомить студентів з найважливішими поняттями і термінами і сприяє професійній підготовці майбутнього фахівця.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білецький А. О. Про мову і мовознавство : навч. посіб. для студ. філол. спец. вищ. навч. закл. / Андрій Олександрович Білецький – К. : АртЕк, 1997. – 224 с.
2. Брицин В. М. Соціолінгвістика / В. М. Брицин // Українська мова : енциклопедія. – 2-ге вид., виправл. і доповн. – К. : Вид-во "Українська енциклопедія" ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 631.

3. Грушевський М. Про українську мову і українську школу / Михайло Грушевський. – К. : Веселка, 1991. – 46 с.
4. Єрмоленко С. Я. Українська мова : корот. тлумач. слов. лінгв. термінів / С. Я. Єрмоленко, С. П. Бибик, О. Г. Тодор ; [ред. С. Я. Єрмоленко]. – К. : Либідь, 2001. – 224 с.
5. Леонтьев А. А. Основы психолінгвістики / Алексѣй Алексѣевич Леонтьев. – М. : Смысл, 1999. – 287 с.
6. Лінгвістический енциклопедический словарь / [ред.-сост. В. Н. Ярцева]. – М. : Сов. енцикл., 1990. – 685 с.
7. Масенко Л. Суржик як соціолінгвістичний феномен / Лариса Терентіївна Масенко // Дивослово : – 2002. – № 3. – С. 11–13.
8. Методика навчання рідної мови в середніх навчальних закладах : підруч. для студ. вищ. навч. закл. освіти / [кол. авт.: М. І. Пентилюк, А. Г. Гелетова, С. О. Караман та ін. ; за ред. М. І. Пентилюк]. – К. : Ленвіт, 2000. – 267 с.
9. Методика навчання української мови в початковій школі : навч. посіб. для студ. ф-ту підгот. вчителів початк. кл. / за наук. ред. М. С. Вашуленка. – К. : Літера, 2010. – 363 с. – (Бібліотека студента, вчителя, методиста).
10. Нагорна Л. П. Політична мова і мовна політика. Діапазон можливостей політичної лінгвістики / Л. П. Нагорна. – К. : Світогляд, 2005. – 315 с.
11. Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки / Іван Огієнко. – Л., 1995. – 43 с.
12. Українська мова : енциклопедія / редкол.: Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співголова), Зяблюк М. П. [та ін.]. – Вид. 2-ге, виправл. і доповн. – К. : Вид-во "Українська енциклопедія" ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с.